

De Lunenburg, woontoren in het Kromme Rijngebied

DOOR

N. BULLINGA

Al sinds mensenheugenis is er bewoning geweest in het Kromme Rijngebied. Er waren vruchtbare stroken rivierklei, die door hun wat hogere ligging als vanouds bewoond werden. Deze stroken vormen o.a. het oudste centrum van het Sticht. Waarschijnlijk heeft de vroege bewoning zich beperkt tot de stroomruggen. Tussen de stroomruggen en komgronden liepen paden die door de eerste bewoners waren aangelegd. Dit alles gebeurde echter in een zeer kleinschalige indeling, waardoor ontginning makkelijker verliep dan bijvoorbeeld in de onbewoonde Hollands-Utrechtse gebieden.

Tussen de Utrechtse Heuvelrug en het land, dat zich noordoostelijk van het oude stroomgebied van de Kromme Rijn uitstrekte, lagen de zogenaamde "broeklanden". Deze bestonden voornamelijk uit moerasland, in oorkonden "palus" en "paluster" genoemd: moerassen en poelen. Nederzettingen werden hier gesticht, ondanks de hoge stand van het grondwater. De latijnse benaming voor het voor ons interessante gebied zegt al genoeg: Longa Palus (Langbroek of lang moerasgebied). Toch bracht de waterrijkdom problemen met zich mee, want het Lange Broek had geen natuurlijke mogelijkheden om het overvloedige water kwijt te raken. Hierdoor liepen de broeken vol, vooral in de winter. De enige manier om zich te vrijwaren van overstromingen bestond uit het graven van een wetering die het water kon opvangen en afvoeren. Zo ontstond in de twaalfde eeuw de Langbroekerwetering.

Voordat dit karwei geklaard was, kwam er natuurlijk op bestuurlijk gebied heel wat kijken. De macht van de kerk was groot, vooral die van de Utrechtse Kerk. Door koninklijke schenkingen - in de regel grond - breidde deze macht zich steeds verder uit; het goederbezit was aanzienlijk en zo ontstond aan het eind van de negende eeuw het nieuwe bisdom waarvan de stad Utrecht en Dorestad de kern vormden. In de tiende eeuw werd de Utrechtse zetel bezet door bisschoppen, die beschikten over het grondrecht en de jurisdictie. In de elfde eeuw werd een ambtenarenkorps gevormd, waaraan bestuurlijke en militaire

functies werden vergeven. Aan de in de elfde eeuw opgerichte kapittels werden grond en rechtsmacht geschonken. De wereldlijke en de geestelijke macht berustten nu bij de bisschop, de Domproost, de kapittels en verscheidene abdijen. De Domproost verkreeg macht door het feit dat de bisschop, wanneer hij kerkelijke instellingen rechtsmacht toebedeelde, gewoon was die in de vorm van een allodiale te doen. Zo kreeg in 1126 de Domproost allodiale rechtsmacht over het Lange Broek.

Ontstaansgeschiedenis van Langbroek

Het wateroverschot dat vanaf de Boven-Rijn de Kromme Rijn inliep, zorgde voor veel problemen in de laaggelegen gebieden aan de oostkant van deze Rijnarm. Ontginning van het gebied zou alleen zin hebben indien het smeltwater van de Boven-Rijn tegengehouden zou worden door middel van een dam. Door de aanleg van een dam zou bovendien de afwatering van de landen aan weerszijden van de Kromme Rijn tot de mogelijkheden kunnen gaan behoren. Dan zouden ook de broeklanden ontgonnen kunnen worden. Waarschijnlijk is men met de bouw van bedoelde dam rond 1120 of 1122 begonnen¹. Het waterwerk zorgde ervoor dat het Rijnwater in de rivier de Lek terecht kwam.

Door de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk, vermeld in een oorkonde uit 1165, kwam de ontginning van het Broekland op gang². Om dat deel van de broeken dat ontgonnen zou worden te ontwateren, werd in het centrale deel de Langbroekerwetering gegraven. De eerste ontginning heette "Veertig Hoeven", aan de Heuvelrugkant begrensd door de Goyerwetering en aan de Kromme-Rijnzijde door de Hoofdwatering³. Een hoeve is een maat van 16 morgen (een morgen is zoveel land als op één morgen geploegd kon worden). Op het kruispunt van de Cotherweg en de Langbroekerwetering ontstond een nederzetting: Nederlangbroek.

De Langbroekerwetering gaf de aanzet tot de ontginning van de aangrenzende gebieden. Zo ontstonden

meerdere hoeven. Aan de oostzijde van de Veertig Hoeven vond de ontginning van de “Vijftig Hoeven” plaats; hier ontstond Overlangbroek.

Woontorens in de dertiende eeuw

Waar eens de bisschop de drijvende kracht was achter de grote ontginningen en landuitgiften ten gunste van zijn onderdanen en dienaren, zijn het later de steeds machtiger wordende abten die het land uitgeven aan kloosters en vrije heren. Het eerste geval van grootgrondbezit in Langbroek staat vermeld in een oorkonde van 1253: Steven, ridder van Wijk, neemt van de deken en het kapittel van St.Jan te Utrecht 3,75 hoeven land, gelegen in “Langhebruch” in erfpacht⁴. Enkele jaren later is Langbroek belangrijk genoeg geworden om genoemd te worden in een geschil tussen de bisschop en de graaf van Gelre; in de betreffende oorkonde wordt over een “castrum” gesproken. Welk kasteel? Dit is onduidelijk, maar het woord castrum voert ons naar de kastelen en woontorens langs de Langbroekerwetering.

De heren die zich hier vanaf de ontginningsperiode hebben gevestigd zijn door erfopvolging en nakoop machtig geworden. Immers, bij elke nieuwe nederzetting vormde zich een kern van heren die voor de rechtsmacht zorgden en een groep van geestelijken die voor het zieleheil van de nieuwe bevolking zorg droegen. Naarmate het bezit van de oude ministeriale geslachten zich uitbreidde, gingen de leenmannen over tot de bouw van steenhuizen om hun aanzien te vergroten. Dat deze steenhuizen gebouwd konden worden, is misschien te danken aan het feit dat de “kolonisten” zich betrekkelijk snel van de status halfvrij tot vrij ontwikkelden. Zij gingen het land als hun bezit beschouwen en de erfopvolging kwam van lieverlee vast te staan naarmate de tijd verstreek. Zo kon alles in de familie blijven. De woontorens die langs de Langbroekerwetering zijn gebouwd werden vrijwel allemaal op het zelfde stramien opgetrokken. De omvang is uiteraard afhankelijk van de aanwezige constanten. Overigens moeten we er rekening mee houden dat deze torens voornamelijk als statussymbool zijn bedoeld. De leenheren, onder wier naam de torens in leen werden gehouden, zijn in de dertiende en veertiende eeuw de bisschop, de graven van Holland en Gelre, de domproost en de heren van Vianen, Abcoude en Culemborg. Naast deze grote heren verschenen de families die zich omhoog werkten door tot de geestelijke stand toe te treden of zich tot de ridderstand te doen verheffen.

Het begrip woontoren heeft toch enige uitleg nodig: de benaming staat voor een toren met stenen muren, meestal omringd door een gracht, toegankelijk via een

ophaalbrug. Het huis was zowel een statussymbool als fortificatie en woongelegenheden. Baksteen was duur en duurzaam. Meestal gebruikt men heden ten dage de term kasteel, maar in oorkonden en leenakten vindt men “huus”, “steenhuus”, “too(e)rn”. De latijnse benaming is “domus”, “mansio” en “castrum”. Later verschijnt het stichtse “hofstad”. Tevens wordt gesproken over de bijbehorende goederen, zoals bijvoorbeeld het “goed Ten Zijl”.

De familie Ten Zijl

Vele oorkonden en charters vertellen van overdrachten, twisten, tienden en erfpachten. Een familie die vanaf de dertiende tot in de vijftiende eeuw een behoorlijke machtspositie bereikte en hield was de familie van Zijl, of Ten Zijl, zich noemende naar het bij Cothen gelegen goed. Volgens een oorkonde uit 1279 nam Albern Havezo, zoon van eerder genoemde Steven van Wijk (de “eerste” grootgrondbezitter) 3,75 hoeven land in pacht en kreeg hierdoor de hoeven

“quator mansos terre uno quartario minus sitos in Langebroke, quorum mansus unus est situs inter bona ecclesie sanctie Martini Traiectensis ac bona Pontiani de Syle.”⁵

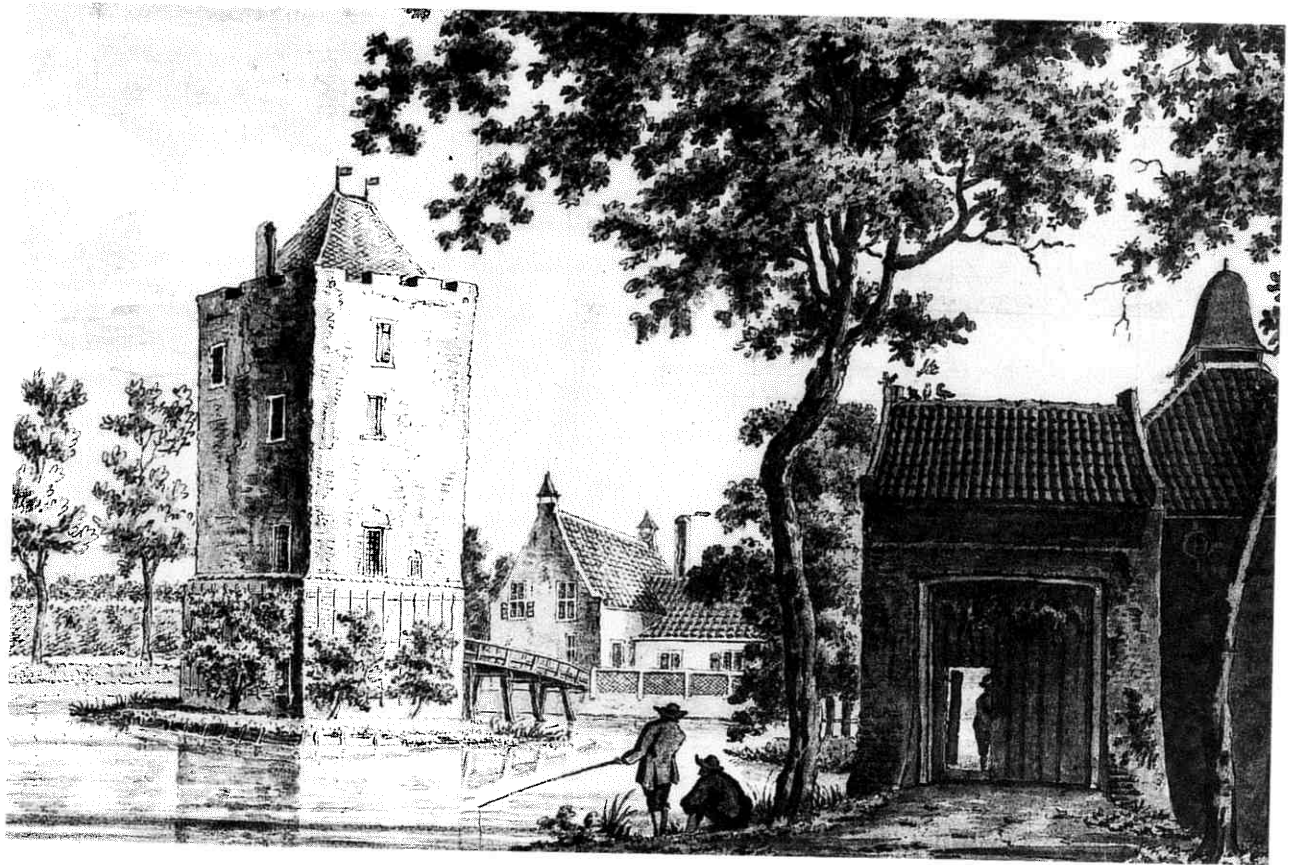
Hij werd dus buurman van Pontiaan van Zijl, bezitter van het goed Ten Zijl. Albern’s erfpacht doet hier verder niet terzake, maar met deze Pontiaan deed het Cothense geslacht van Zijl in de dertiende eeuw zijn intrede in deze regio. De familie kan tot de sociale bovenlaag van de maatschappij gerekend worden.

Pontiaan van Zijl heeft heel wat onderzoekers op het verkeerde been gezet. Aangezien hij als eerste van zijn geslacht vermeld staat, wordt hij maar al te vaak beschouwd als de stichter van de woontoren Lunenburg, die als het bezit van de Van Zijls wordt gezien. Pontiaan van Zijl was dan wel bezitter van gronden in Langbroek, maar zijn veronderstelde rol in de bouw en bewoning van de woontoren Lunenburg staat nergens vermeld noch ergens bewezen.

Stamboom Van Zijl

In 1339 nam Arnold van Lunenburg senior drie hoeven land in pacht van het kapittel van St.Jan te Utrecht op Merewijk onder Langbroek, een gebied dat grenst aan land van Gijsbrecht van den Zijl, Loef van den Zijl en hemzelf:

“terram dictie Arnoldi de Lunenborch; et terram Loefs dictie de Zile, terram Ghiselberti dicti de Zile.”⁶

De toren van Lunenburg in de 18de eeuw.

Nu wil zijn naam geenszins impliceren dat deze Arnoldus, of Arend senior de Lunenburg zelf heeft gebouwd. Onbekend is wat voor functie hij heeft gehad. Omstreeks 1347 is Arnold van Lunenburg senior gestorven; zijn weduwe wordt dan genoemd⁷. Opmerkelijk is het feit dat Arnold/Arend zich onderscheidde van zijn familie: hij heette Arend van Lunenburg, terwijl zijn familie zich Van Zijl noemde. Men hoeft niet aan te nemen dat Arend senior de Lunenburg gebouwd heeft. Het is goed mogelijk dat hij de toren heeft geërfd, gekocht of via erfacht in bezit heeft gekregen. We moeten zoeken naar eerdere vermeldingen van de Lunenburg. In verscheidene oorkonden staat Gerrit van den Zijl vermeld als rechter tussen 1313 en 1340. Als rechter van Nederlangbroek had deze Gherart/Gheraet van de/van den Zile waarschijnlijk grond en een huis waarin hij woonde. Evenzo zou hij – in de hoedanigheid van gerechtelijk functionaris – een gevangenis bij zijn huis gehad kunnen hebben: het zogenaamde “stok”, met houten kooien waarin de gevangenen zaten opgesloten. Indien hij deze kooien niet gebruikte, zou hij de gevangenen in zijn eigen huis hebben kunnen opsluiten, in een kerker. Dat zou kunnen betekenen dat er een kerker bestond in een bestaand stenen huis waarin Gerard van den Zijl recht sprak: Lunenburg?

Dan zou Gerard zich echter toch naar zijn bezit zijn

gaan noemen en zegelen met de naam Gerard van Lunenburg. In een aantal oorkonden en charters zegelde hij met Gerard van den Zile. Een oorkonde uit 1313 vermeldt hem als “famulo” (schildknaap) een man die nog niet in de ridderstand is verheven. Anders dan Van Lunenburg senior. De naam Lunenburg komt voor het eerst voor in voornoemde oorkonde van 1339. Wellicht bestond de toren toen ook al en zou Arend van Zijl van Lunenburg de toren gebouwd hebben en er de ons bekende naam aan hebben gegeven. Behalve dat Arend een klinkende naam, een stenen huis en een landgoed had, was hij ook in status verhoogd: in een oorkonde van 1341 wordt hij als “Arnoldus de Lunenborch miles” vermeld. Arnold was ridder geworden, als eerste in zijn familie⁸. Als ridder kon Arnold heel goed in een stenen huis hebben gewoond, in overeenstemming met zijn status.

Wat Gerard van den Zijl betreft, hij zou in de functie van rechter de toren kunnen hebben doen bouwen als een logisch gevolg van zijn beroep: op het land van zijn vader Pontiaan die in 1279 werd vermeld. Hij verbond er zijn naam echter niet aan, of liet dat over aan zijn oomzegger Arend senior, die zich toen Van Lunenburg ging noemen. Een mogelijkheid waarom Gerard zich niet naar zijn bezit noemde is het feit dat hij “famulo” blijft en geen ridder geworden. Erg waarschijnlijk is dit alles overigens niet.

Het zal nooit duidelijk worden wie de Lunenburg heeft laten optrekken tenzij er een vergeten document opduikt waarin de stichting staat aangegeven. Niettemin is één ding waarschijnlijk : de familie van Zijl heeft de toren gebouwd. Zij schonk de toren de naam Lunenburg, die als naam niets met de familie te maken heeft. Tevens gaf zij haar familiewapen aan de sterkte: een schild met drie rode bemmels op een zilveren achtergrond. Er was geen andere familie mee gemoeid, noch werd een andere naam gebruikt. Reeds was sprake van het feit dat niet de hele familie zich naar de Lunenburg noemde. Zo wordt bijvoorbeeld in een oorkonde van 1374 Aernt van Lunenborch genoemd naast zijn familieleden

“Willem van den Zijlen ... Gerrit van den Zile, ende Gijsbrecht van den Zile, gebroeders Canonichen ten doem t'utrecht.”

De Van Zijls hadden naast hun functies in het Nedersticht ook veel grondbezit. Waarschijnlijk waren de woontorens Sandenburg en Noordwijk ook in hun bezit. Zij worden als riddermatig beschouwd doordat zij in oorkonden als “miles, famulus en knaepen” worden vermeld. De Van Zijls konden zich echter toch niet meten met geslachten van hogere afkomst en in de vijftiende eeuw vervielen zij tot gewone poorters en boeren van Utrecht en Wijk bij Duurstede¹⁰. Men wordt beleend en opnieuw beleend met de Lunenburg en hoeven in Nederlangbroek. Gijsbrecht van Lokhorst was de eerste leenman in 1402 die geen lid van de familie van Zijl was.

*“Item Ghijsbrecht van Lochorst hout vanden domproest een toerne te Lunenborch met enen merghen lants daer die toern opstaet inder manieren als die brieve inhouden die daer of sijn.”*¹¹

In 1391 stond de toren nog bekend als de “Toern tot Langbroec”, in 1402 is deze dus gespecificeerd tot “Toerne tot Lunenborch”. Een aantal jaren later (1419) omschreef een zekere Steven van Everdingen de Lunenburg als een huis “metter hofstat”¹². De Lunenburg, na wisseling van verscheidene families, wordt in 1538 als ridderhofstad in de lijst van Ridderhofsteden opgenomen met als eigenaar Cornelis de Ridder. In de negentiende eeuw werd de toren compleet ingekapseld door een landhuis, dat echter in de twintigste eeuw tijdens de Tweede Wereldoorlog tot een ruïne verviel. Pas in de jaren 1969-1970 wordt een stichting in het leven geroepen om de toren in zijn oude luister te doen herrijzen.

Afkortingen

OBU	Oorkondenboek van het Sticht Utrecht
BB	Collectie Booth
RAU	Rijksarchief Utrecht

Noten

- ¹ Dekker, C., De dam bij Wijk, in: Het Nederlands Archiefblad 84, jrg. 1980, p.255.
- ² Koch, A.F.C., Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, deel I (Den Haag, 1970), nr. 158.
- ³ Dekker, C. op.cit., p. 193.
- ⁴ OBU 111, nr. 1303.
- ⁵ OBU IV, nr. 1998.
- ⁶ BB 43 nr.18, f. 34 (voorheen Handschriften nr 313).
- ⁷ Dekker, C., De gebroeders Willem, Gerrit en Gijsbert van Zijl, domkanunniken te Utrecht in de tweede helft van de 14e eeuw, in : Jaarboek Oud Utrecht 1981, p.64.
- ⁸ BB 43 nr. 18, f. 43.
- ⁹ BB 43 nr f.133.
- ¹⁰ Dekker, C., op.cit. p.67.
- ¹¹ RAU Domnummer 2368-1, f.37v.
- ¹² RAU Domnummer 2368-1, f.87.